प्रक्रियासर्वस्वीयपरिभाषापद्धतिः।

यमुना के.

प्रक्रियासर्वस्वीयपरिभाषापद्धतिः।

यमुना के.

Silver Jubilee Series - 7
First Published : 2018
©Sree Sankaracharya University of Sanskrit, Kalady

Published by :
Publication Division
Sree Sankaracharya University of Sanskrit,
Kalady Ernakulam Dist., Kerala - 683 574
Ph. 0484 - 2465470
Web : www.ssus.ac.in., E-mail : po@ssus.ac.in

Layout design
Mahin mohan

Printed at : Sankaracharya University

Price : 380/-

प्रक्रियासर्वस्वीयपरिभाषापद्धतिः।

यमुना के.

SANKARACHARYA
UNIVERSITY PRESS

विषयानुक्रमणिका।

उपोद्घातः

१. विवक्षातः करकाणि। 33

२. कारकादन्यत्रापि वक्तुर्विवक्षितपूर्विकाशब्दप्रवृत्तिर्ज्ञेया। 34

३. सूत्रे लिङ्गवचनाद्यप्रामाण्यमपि विवक्षातः। 34

४. एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः। 35

५. एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशोऽनुवर्तते। 36

६. चानुकृष्टमुत्तरत्र नानुवर्तते। 37

७. क्वचिदनुवर्तते। 38

८. अनन्तरस्य विधिः प्रतिषेधो वा। 38

९. विशेषनिर्दिष्टः प्रकृतं न बाधते। 39

१०. अर्थवशाद् विभक्तिविपरिणामः। 40

११. अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य। 40

१२. न वर्णानिनस्मन्ग्रहणेषु। 41

१३. लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्। 45

१४. प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि। 46

१५. प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि। 48

१६. तदागमास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते। 50

१७. तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते। 51

१८. सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य। 51

१९. वर्णश्रयप्रत्ययात्वपुगत्वेड्ह्रस्वत्वयत्वानि 52

वर्णविचालपुग्घ्रस्वटाबाल्लोपसम्बुद्धिलोपदी
र्घाणाम्।
२०. असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। 56
२१. नाजानन्तर्ये। 58
२२. गौणमुख्ययोः मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः। 59
२३. प्रसिद्धे सहचरिते च। 60
२४. कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे। 61
२५. क्वचिदुभयगतिः। 61
२६. सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः। 62
२७. धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्। 62
२८. नञ्युक्तस्य तत्सदृशे। 63
२९. उक्तार्थानामप्रयोगः। 64
३०. निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः। 65
३१. सन्नियोगशिष्टानामेकापायेऽन्यतरस्याप्यभावः। 65
३२. नान्वाचीयमाननिवृत्तौ प्रधानस्य। 66
३३. निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य। 67
३४. एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य। 67
३५. नानुबन्धकृतान्यसारूप्यानेजन्तत्वाने
कात्त्वानि। 68
३६. समासान्तागमसंज्ञाज्ञापकगणनञ्निर्दिष्टान्य
नित्यानि। 70
३७. अनित्याः पूर्वनिपाताः। 75
३८. अनित्यमातिदेशिकम्। 75
३९. उत्सर्गापवादयोरपवादो विधिर्बलवान्। 76
४०. क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गः। 76
४१. पुरस्तादपवादः अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते। 77

४२. मध्येपवादाः पूर्वान्। 78
४३. यत्प्राप्तावुपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते। 78
४४. येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधकः। 79
४५. बलवन्नित्यमनित्यात्। 80
४६. अन्तरङ्गं बहिरङ्गात् । 82
४७. निरवकाशः सावकाशात्। 83
४८. वर्णादाङ्गम् । 84
४९. सम्प्रसारणं सम्प्रसारणाश्रयञ्च । 84
५०. उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिः । 85
५१. लुगन्तरङ्गेभ्यः। 86
५२. सर्वेभ्यो लोपः। 87
५३. लोपादजादेशः। 88
५४. आदेशादागमः। 89
५५. आगमात्सर्वादेशः। 89
५६. सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद् बाधितमेव। 89
५७. पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम्। 90
५८. क्वचित्पूर्वम्। 91
५९. णल्लोपावियङ्युण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन। 92
६०. कविधेस्तमबादयः पूर्वविप्रतिषेधेन। 94
६१. नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन। 95
६२. वृध्यौत्वगुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन। 95
६३. केचिट्टाङस्योरिनादादेशाविच्छन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन। 96

६४. नानिष्टार्था शास्त्रप्रवृत्तिः। 97
६५. अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य। 97
६६. यावत्सम्भवस्तावद्विधिः। 98
६७. पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः। 99
६८. अकृतकारि खल्वपि शास्त्रं क्वचिद्भवति। 100
६९. कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्। 100
७०. यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्। 101
७१. प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः। 101
७२. समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः। 102
७३. व्यख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः। 102
७४. अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासाः। 103
७५. अङ्गाधिकारे पदाधिकारे च क्वचित्तदन्तस्यापि ग्रहणम्। 103
७६. प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरपञ्चम्याम्। 104
७७. कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि। 105
७८. न प्रातिपदिकेन। 106
७९. यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे। 107
८०. अन्त्याभावेऽन्त्यसदेशस्य। 107
८१. निर्दिश्यमानस्यादेशाः। 108
८२. प्रकृतिवदनुकरणम् 109
८३. एकदेशविकृतमनन्यवत्। 110
८४. भूतपूर्वकत्वात् तद्वदुपचारः। 111
८५. भाविनि भूतवदुपचारः। 111
८६. अवयवेऽप्यवयविवदुपचारः। 112
८७. णियकोर्न प्रत्ययलक्षणम्। 113

८८. उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ। 114
८९. नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे। 115
९०. येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्। 116
९१. गतिकारकोपपदानां कृद्भिस्सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः। 117
९२. बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि। 118
९३. अवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः। 119
९४. वर्णैकदेशाः न वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते। 119
९५. अभ्यासविकारेष्वपवादा नोत्सर्गान् विधीन् बाधन्ते। 120
९६. लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ग्रहणम्। 121
९७. अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः। 122
९८. अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकम्। 123
९९. अनुकरणस्यासिद्धिरनुकार्यस्वरूपविनाशप्रसङ्गात्। 124
१००. रूढौ नावयवार्थाः प्रकाशन्ते। 125
१०१. आ दशतः सङ्ख्याः सङ्ख्येये वर्तन्तेऽतः परं सङ्ख्याने सङ्ख्येये च। 125
१०२. विचित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः। 126
१०३. औपदेशिकप्रासङ्गिकयोरौपदेशिकस्य ग्रहणम्। 128
१०४. अपरस्य प्रवृत्येह शास्त्रे कार्यम्। 128
१०५. न निमित्तकार्यं नैमित्तिकस्य। 129
१०६. असति हि सम्भवे बाधनं भवति। 130

१०७. उभयत आश्रये नान्तादिवद्भावः। 131
१०८. वर्णाश्रयविद्धौ नान्तादिवद्भावः। 131
१०९. सर्वविधेः इड्विधिर्बलीयान्। 131
११०. प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्यये कार्यसम्प्रत्ययः। 132
१११. व्यपशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन। 132
११२. प्रधानान्वाचयशिष्टयोः प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययः। 133
११३. योगविभागादिष्टप्रसिद्धिः। 133
११४. ग्रन्थाधिक्यादर्थाधिक्यम्। 134
११५. ग्रहणवता प्रविभागो गरीयान्। 135
११६. अलिङ्गमसङ्ख्यमव्ययम्। 135
११७. समासवृत्तिस्तद्धितवृत्त्या बाध्यते। 136
११८. अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी। 137
११९. समुदाये प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेऽपि प्रवर्त्तन्ते। 137
१२०. अव्यक्तो गुणः सन्देहे नपुंसके प्रवर्तते। 138
१२१. नैकमुदाहरणं योगरम्भं प्रयोजयति। 138

Appendix

munitrayaprāmāṇya of Metarules in Prakriyāsarvasva

1. vivakṣātaḥ karakāṇi 141
2. kārakādanyatrāpi vakturvivakṣitapūr vikāśabdapravṛttirjñeyā 143
3. sūtre liṅgavacanādyaprāmāṇyamapi vivakṣātaḥ 145

4. ekayoganirdiṣṭānāṃ saha vā pravṛttiḥ saha vā nivṛttiḥ 146

5. ekayoganirdiṣṭānāmapyekadeśo:'nuvartate 147

6. cānukṛṣṭamuttaratra nānuvartate 148

7. kvacidanuvartate 149

8. anantarasya vidhiḥ pratiṣedho vā 150

9. viśeṣanirdiṣṭaḥ prakṛtaṃ na bādhate 150

10. arthavaśād vibhaktivipariṇāmaḥ 151

11. arthavadgrahaṇe nānarthakasya 151

12. na varṇāninasmangrahaṇeṣu 152

13. lakṣaṇapratipadoktayoḥ pratipadoktasyaiva grahaṇam 153

14. prātipadikagrahaṇe liṅgaviśiṣṭasyāpi 154

15. prakṛtigrahaṇe yaṅlugantasyāpi 155

16. tadāgamāstadgrahaṇena gṛhyante 155

17. tanmadhyapatitastadgrahaṇena gṛhyate 156

18. sannipātalakṣaṇo vidhiranimittaṃ tad-vighātasya 157

19. varṇaśrayapratyayātvapugatveḍḍhrasvatva-yatvāni varṇavicālapugghrasvaṭābāl lopasambuddhilopadīrghāṇām 158

20. asiddhaṃ bahiraṅgamantaraṅge 159

21. nājānantarye 160

22. gauṇamukhyayoḥ mukhye kāryasamprat-yayaḥ 160

23. prasiddhe sahacarite ca 161
24. kṛtrimākṛtrimayoḥ kṛtrime 163
25. kvacidubhayagatiḥ 164
26. siddhe satyārambho niyamārthaḥ 165
27. dhātoḥ svarūpagrahaṇe tatpratyaye kāryavijñānam 166
28. nañyuktasya tatsadṛśe 167
29. uktārthānāmaprayogaḥ 168
30. nimittābhāve naimittikasyāpyabhāvaḥ 168
31. sanniyogaśiṣṭānāmekāpāye:'nyatarasyāpyahāvaḥ 169
32. nānvācīyamānanivṛttau pradhānasya 170
33. niranubandhakagrahaṇe na sānubanhakasya 171
34. ekānubandhakagrahaṇe na dvyanubanhakasya 172
35. nānubandhakṛtānyasārūpyānejantatvānekāltvāni 173
36. samāsāntāgamasaṃjñājñāpakagaṇanañnirdiṣṭānyanityāni 174
37. anityāḥ pūrvanipātāḥ 175
38. anityamātideśikam 176
39. utsargāpavādayorapavādo vidhirbalavān 177
40. kvacidapavādaviṣaye:'pyutsargaḥ 177
41. purastādapavādaḥ anantarān vidhīn bādhante 178

42. madhyepavādāḥ pūrvān 178
43. yatprāptāvupadeśo:'narthakaḥ sa vidhibādhyate 178
44. yena nāprāpte yo vidhirārabhyate sa tasya bādhakaḥ 179
45. balavannityamanityāt 180
46. antaraṅgaṃ bahiraṅgāt 181
47. niravakāśaḥ sāvakāśāt 181
48. varṇādāṅgam 182
49. samprasāraṇaṃ samprasāraṇāśrayañca 182
50. upapadavibhakteḥ kārakavibhaktiḥ 183
51. lugantaraṅgebhyaḥ 183
52. sarvebhyo lopaḥ 184
53. lopādajādeśaḥ 185
54. ādeśādāgamaḥ 186
55. āgamātsarvādeśaḥ 186
56. sakṛdgatau vipratiṣedhe yadbadhitaṃ tadbādhitameva 186
57. punaḥprasaṅgavijñānātsiddham 187
58. kvacitpūrvam 187
59. ṇallopāviyaṅyaṅguṇavṛddhidīrghebhyaḥ pūrvavipratiṣedhena 188
60. kavidhestamabādayaḥ pūrvavipratiṣedhena 188
61. numaciratṛjvadbhāvebhyo nuṭ pūrvavipratiṣedhena 188

62. vṛdhyautvaguṇebhyo num pūrvavipratiṣedhena 189
63. kecittāṅasyorinādādeśāvicchanti pūrvavipratiṣedhena 189
64. nāniṣṭārthā śāstrapravṛttiḥ 190
65. aṅgavṛtte punarvṛttāvavidhirniṣṭhitasya 190
66. yāvatsambhavastāvadvidhiḥ 190
67. parjanyavallakṣaṇapravṛttiḥ 191
68. akṛtakāri khalvapi śāstraṃ kvacidbhavati 191
69. kāryakālaṃ saṃjñāparibhāṣam 192
70. yathoddeśaṃ saṃjñāparibhāṣam 192
71. pratyekaṃ vākyaparisamāptiḥ 193
72. samudāye vākyaparisamāptiḥ 193
73. vyakhyānato viśeṣapratipattiḥ 193
74. abhidhānalakṣaṇāḥ kṛttaddhitasamāsāḥ 194
75. aṅgādhikāre padādhikāre ca kvacittadantasyāpi grahaṇam 194
76. pratyayagrahaṇe yasmātsa vihitastadāderapañcamyām 195
77. kṛdgahaṇe gatikārakapūrvasyāpi 196
78. na prātipadikena 197
79. yasminvidhistadādāvalgrahaṇe 197
80. antyābhāve:'ntyasadeśasya 198
81. nirdiśyamānasyādeśāḥ 198
82. prakṛtivadanukaraṇam 199
83. ekadeśavikṛtamananyavat 199

84. bhūtapūrvakatvāt tadvadupacāraḥ 199
85. bhāvini bhūtavadupacāraḥ 200
86. avayave:'pyavayavivadupacāraḥ 201
87. ṇiyakorna pratyayalakṣaṇam 201
88. uttarapadatve cāpadādividhau 202
89. nānarthake:'lontyavidhiranabhyāsavikāre 202
90. yena nāvyavadhānaṃ tena vyavahite:'pi vacanaprāmāṇyāt 203
91. gatikārakopapadānāṃ kṛdbhissaha samāsavacanaṃ prāksubutpatteḥ 203
92. bahuvrīhau tadguṇasaṃvijñānamapi 204
93. avayavena vigrahaḥ samudāyaḥ samāsārthaḥ 204
94. varṇaikadeśāḥ na varṇagrahaṇena gṛhyante 204
95. abhyāsavikāreṣvapavādā notsargān vidhīn bādhante 205
96. lugvikaraṇālugvikaraṇayoralugvi karaṇasya grahaṇam 205
97. akṛtavyūhāḥ pāṇinīyāḥ 206
98. avayave kṛtaṃ liṅgaṃ samudāyasya viśeṣakam 207
99. anukaraṇasyāsiddhiranukāryasvarūpa-vināśaprasaṅgāt| 207
100. rūḍhau nāvayavārthāḥ prakāśante 208

101. ā daśataḥ saṅkhyāḥ saṅkhyeye vartante:'taḥ paraṃ saṅkhyāne saṅkhyeye ca 208
102. vicitrā sūtrasya kṛtiḥ pāṇineḥ 209
103. aupadeśikaprāsaṅgikayoraupadeśikasya grahaṇam 209
104. aparasya pravṛtyeha śāstre kāryam 210
105. na nimittakāryaṃ naimittikasya 211
106. asati hi sambhave bādhanaṃ bhavati 211
107. ubhayata āśraye nāntādivadbhāvaḥ 212
108. varṇāśrayaviddhau nāntādivadbhāvaḥ 212
109. sarvavidheḥ iḍvidhirbalīyān 213
110. pratyayāpratyayayoḥ pratyaye kāryasampratyayaḥ 214
111. vyapaśivadbhāvo:'prātipadikena 215
112. pradhānānvācayaśiṣṭayoḥ pradhāne kāryasampratyayaḥ 215
113. yogavibhāgādiṣṭaprasiddhiḥ 216
114. granthādhikyādarthādhikyam 216
115. grahaṇavatā pravibhāgo garīyān 217
116. aliṅgamasaṅkhyamavyayam 218
117. samāsavṛttistaddhitavṛttyā bādhyate 218
118. avayavaprasiddheḥ samudāyaprasiddhir balīyasī 219
119. samudāye pravṛttāḥ śbdā avayave:'pi pravarttante 220

120. avyakto gunah sandehe napumsake pravartate 220

121. naikamudāharanam yogarambham prayojayati 220

यमुना के.

संस्कृतव्याकरणशास्त्रे बहवः परिभाषाग्रन्थाः समभवन्। तेषु व्याडिकृतपरिभाषासूचनम्, पुरुषोत्तमदेवस्य लघुपरिभाषावृत्तिः, सीरदेवस्य बृहत्परिभाषावृत्तिः च प्रथिताः। नागेशभट्टकृतपरिभाषेन्दुशेखरस्तु तत्र प्रथमगणनीयः। चान्द्रशाकटायनादिष्वपाणिनीयव्याकरणसम्प्रदायेष्वपि परिभाषासूत्राणि तेषां वृत्तयश्च उपलभ्यन्ते। नागेशभट्टात्पूर्वं षोडशशतके लब्धजन्मना मेल्पत्तूर् नारायणभट्टेन लिखिते प्रक्रियासर्वस्वे न्यायखण्डनाम्नि भागे एकविंशत्यधिकैकशतपरिभाषाः उपनिबद्धाः। परिमितैः वाक्यैः तेषां वर्णना च कृता। व्याडिसीरदेवादिभिः पाणिनीयसम्प्रदायानुसारं रचितेषु परिभाषापाठेषु समाकलिताः परिभाषाः तथा चन्द्रशाकटायनभोजादिभिः तत्तत्सम्प्रदायेषु समाहृताः परिभाषाश्चोपजीव्य कृतः अयं न्यायखण्डनामकः समाहारः इत्यस्त्यस्य विशेषः। न्यायखण्डे प्रतिपादितानां तासां परिभाषाणां तद्व्याख्यानस्य च सुगमार्थबोधाय मेल्पत्तुर् नारायणभट्टस्य व्याकरणपरिभाषापद्धतेः परिचायनाय च प्रक्रियासर्वस्वीयपरिभाषापद्धतिरिति नामकोऽयं ग्रन्थः। ग्रन्थेऽस्मिन् प्रक्रियासर्वस्वस्य न्यायखण्डे समाहृतानां एकविंशत्यधिकैकशतपरिभाषाणां तथा नारायणभट्टकृतटीकायाश्च विवरणं मूलपङ्क्तिमुद्धृत्य निवेशितः। उपोद्घातरूपेण ग्रन्थादौ अस्य परिभाषापाठस्य समीक्षात्मकं विवरणम् अन्ते अनुबन्धरूपेण आङ्गलभाषायां तासां परिभाषाणां वर्णनं च अस्ति।

Sree Snakracharaya University of Sanskrit, Kalady
Kalady P.O, Ernakulam District, Kerala 683574
Ph: 0484 2463380, www.ssus.ac.in

Price - 380.00

ISBN NUMBER
978-81-937517-1-8

SANKARACHARYA
UNIVERSITY PRESS